

UOT 821.222.1

**Heybət HEYBƏTOV**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

**hheybatov@yahoo.com**

## **POEZİYA NÜMUNƏLƏRİNİN ORTA ƏSR ELMİ MÜHAKİMƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏSİ – ŞƏVAHİD ANLAYIŞI**

**Açar sözlər:** şahid, əl-beyt əl-müstəşhəd, istişhad, ihticac, hüccət, ғərib, muxədrəm

**Keywords:** shāhid, al-bayt al-mustashhad, istishhād, ihtijāj, ḥujja, ғarīb, mukhaḍram

**Ключевые слова:** шахид, аль-бейт аль-мустаххад, истишхад, ихтиджадж, худжда, гариб, мухадрам

**Giriş.** İslamın gəlişi ilə ərəblərin həyat tərzini dəyişdiyi kimi, onların əqli, psixoloji, ictimai və insani durumu da böyük dəyişikliklərə məruz qalır. İsti, quru və kimsəsiz ərəb səhrasında İslam, əslində, bu ərazilərdə adi hallarda təsəvvür edilməsi belə çətin olan inkişafın mədəni və elmi partlayış effektini yaradır. Bu inkişaf partlayışı səhra hədədlərini aşaraq özü ilə birgə yaratdığı bir çox elm sahələrini də qanadlarında daşıyaraq dünyanın ən ucqar nöqtələrinə yetişdirir. Sözsüz ki, bu inkişaf partlayışının əsas nüvəsi Qurani-Kərim, başda ərəb dili olmaqla, onun yaratdığı çoxsaylı elm sahələrindən ibarət idi. Elə buna görə də Qurani-Kərimin düzgün şəkildə başa düşülməsi, onun “ğərib” – anlaşılmaz sözlərinin dərk və izah edilməsi zərurəti bu dövrün elmi-ədəbi mühitinin arteriyasını təşkil edirdi. Həmin ərəfədə formalaşan və şərhçilik sənətinin bəlkə də ilkin mərhələsini təşkil edən elmi əsaslardan biri də “şahid” (cəmdə şəvəhid) anlayışıdır. Məhz şahidlər vasitəsilə Müqəddəs Kitabdakı ilahi təbirlərin qaranlıq məqamları izah edilir, öz əksini tapan bu və ya digər mənalar dəqiqləşdirilirdi. “Şahid” sözü bir çox mənalara malikdir. İbn Mənzur “şəhidə” kökünün ifadə etdiyi mənaları təqribən dörd səhifə boyunca izah edir.

### **“Şahid” sözünün hərfi mənaları**

1. Gökəmlə leksikoqraf İbn Siyədəyə istinadən “şahid” sözünün “الشاهد العالم الذي يبين ما علمه- öz bildiyini ifadə edən alim – xəbərdar şəxs mənasını verdiyini yazır. Bu mənada məhkəmədə şahidlik edən hadisənin gedişatından xəbərdar olan şəxs mənasındadır.
2. “Şahid” və eynimənalı “şəhid” sözü “əl-hazir” – hazır olan, mövcud mənasını ifadə edir. Cəm forması “şuhəda, şuhəda, əşhadun və şuhudun” vəznindədir. Kufə qrammatika məktəbinin nümayəndəsi Sələb deyir:

كاني ، وإن كانت شهودا عشيرتي، إذا غبت عني يا عتيبي، غريب

Useym, sən məndən ayrılında qohum-əqrəbam mənimlə (birlikdə mövcud) olsa da, mən sanki qəribəm (onlarla danışmır, heç bir ünsiyyət qurmuram).

3. “Şahid” sözünün bir mənası da إنا أرسلناك شاهدا (Əl-Əhzab-45) və نزعنا من كل أمة شهيدا (Əl-Qasəs-75) peyğəmbərdir. Hər bir peyğəmbər öz ümmətinin şahidi – şahididir.
4. Əbu Əyyub əl-Ənsaridən soruşurlar ki, “şahid” nədir? Dedi ki, şahid axşam çıxdığı (göründüyü) üçün ulduzdur. Səlatu-ş-şahid (hərfən: şahid namazı), səlat əl-bəsər anlayışı da (yəni şam namazı da, başqa bir fikrə görə isə sübh namazı) bu mənadan yaranıb. Çünki qürub çağı göz artıq ulduzları görə bilir, onlara şahid olur. Həm də bu namazların hər ikisi səfər zamanı belə qısaldılmır – qəsr qılınmır (yəni insan gəib – öz şəhərində olmadığı zaman da bu namazları şahid – hazır kimi qılmalıdır).
5. وشاهد ومشهود – and olsun şahidlik edənə və edilənə! (Əl-Buruc-3) ayəsində “şahid” peyğəmbər, “məşhud” sözü isə Qiyamət günü mənasını ifadə etsə də, Fərraya görə, burada “şahid” cümə, “məşhud” isə Ərəfə günüdür. Çünki bu günlərdə mələklər ibadət edənlərə şahidlik edir.
6. “Şahid” sözünün bir mənası da (فلان شاهد حسن أي عبارة جميلة) gözəl ifadə və təbir deməkdir.
7. “Şahid” sözünün başqa bir mənası isə “mələk” deməkdir. əl-Əşəşeyrlərinin birində “يا شاهد الله فاشهدي” – “Ey Allahın mələyi, şahid ol” ifadəsini işlədir [9, s.222-226].
8. “Şahid” – *dəlil, sübut* deməkdir.
9. Baş barmaqdan sonra gələn barmağa – balbarmağa da şahid deyilir.
10. شاهد قبر – qəbrin üstündəki daş (sinədaşı) mənasını ifadə edir.
11. شاهد نحوي – “qrammatik şahid” dedikdə hər hansı bir qrammatik qaydanı isbat etmək üçün düzgün ərəb kəlamından gətirilmiş dəlil nəzərdə tutulur [41].

### “Şahid” sözünün istilahi mənaları

“Şahid” sözünün bir termin kimi işlənməsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Əli əl-Təhanəvi terminoloji ensiklopediyasında bu sözün ifadə etdiyi bütün istilahi mənalara aydınlıq gətirir:

1. Təsəvvüf əhlinə görə, “şahid” Haqqın təcəllası, həqiqətin zühur etməsi – meydana çıxması və hüzur deməkdir. Çünki həqiqət onun təzahürləri ilə dərk edilir, əşyalar formasında görünür.
2. Əl-Cürcaniyə görə, sufi terminologiyasında “şahid” insanın qəlbinə və dilinə hakim kəsilənə deyərlər və şahidin üç forması var:
  - a) Elmin hakim kəsildiyi – qalib olduğu şəxsə Şahidul-elm;
  - b) Vəcdin – ekstazın hakim kəsildiyi şəxsə Şahidul-vəcd;
  - c) Haqqın hakim kəsildiyi şəxsə Şahidul-həq deyilir.
3. Ariflərə görə, “şahid” gözəl simalı şəxs mənasındadır.

4. Qrammatiklərə görə, “şahid” qaydanın isbatında əsas gətirilən “hissə”dən ibarətdir. Bu hissə Qurandan, xalis ərəb olduqları bilinən ərəblərin kəlamından ola bilər. Şahid anlayışı misalla müqayisədə daha konkretir [33, s.1002-1003].

Hesab edirik ki, əl-Təhanəvinin “qrammatik şahid” anlayışı ilə əlaqədar qeyd etdiyi tərif qismən doğrudur. Çünki onun tərifindən belə anlaşılır ki, şahid dedikdə qrammatik qaydanın sübutu üçün gətirilmiş bütöv cümlə, yaxud şeir parçası deyil, yalnız “hissə” nəzərdə tutulur. “Şahid” dedikdə, ümumiyyətlə, əsas gətirilmiş cümlə başa düşülür. Daha dəqiq desək, şeirdən ibarət olan qrammatik şahidlərdə şahidin mövcud olduğu beyt bütövlükdə “əl-beyt əl-müstəşhəd” – *şahid beyt*, şahid olan hissə isə “əl-şahidu fil-beyt – *beyt şahidi* adlandırılır. Şeir şahidləri ilə əlaqədar yazılmış bir çox kitablarda bunu müşahidə etmək mümkündür [21, s.49; 37, s.8].

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat elmlərində şəvahid (şahidlər) dedikdə bu elmin müxtəlif sahələrində fikrin isbatı üçün ərəb kəlamından gətirilən sübutlar nəzərdə tutulur. Ərəb kəlamı ifadəsi həm nəsr, həm də nəzm anlayışını əhatə etdiyi üçün şahidlər öz formasına görə iki yerə ayrılır.

### Şahidin formaları

1. Nəsr şahidləri nəsr nümunələrindən ibarət sübutlara deyilir. Bura daxildir:
  - a) Quran;
  - b) Hədislər;
  - c) Xütbələr;
  - d) Misallar;
  - e) Hikmətli sözlər.
2. Şeir şahidləri. Hər hansı bir qaydanın, sözün, yaxud tərkibin işlənməsini əsaslandıran şeirlərdən – beytlərdən ibarət sübutlara (iqtibaslara) deyilir.

Ədəbiyyat elmlərinin inkişafı mərhələsində ərəb şeirinin bütün elm sahələri üçün mənbə rolunu oynadığını çox asanlıqla müşahidə etmək mümkündür. Hər bir elm sahəsinin nümayəndəsi ərəb şeirindən istifadə etməklə tədqiq etdiyi sahə ilə əlaqədar məsələlərdə bu və ya digər fikir və mülahizələri əsaslandırmağa çalışırdı. Başqa sözlə desək, ərəb şeiri elmi mühakimələrin sübutu üçün inkaredilməz fakt rolunu oynayır. Ərəb dünyasının böyük ədibi Cahiz yazır [13, s.23-24]:

وقد جلست الى أبي عبيدة والاصمعي ويحيى بن نجيم وأبي مالك عمرو ابن كركرة مع من جالست من رواة البغداديين فما رأيت أحدا منهم قصد الى شعر في النسب فأنشده وكان خلف يجمع ذلك كله. ولم أر غاية النحويين إلا كل شعر فيه إعراب ولم أر غاية رواة الأشعار إلا كل شعر فيه غريب أو معنى صعب يحتاج الى الاستخراج ولم أر غاية رواة الأخبار إلا كل شعر فيه الشاهد والمثل.....ولقد رأيت أبا عمرو الشيباني يكتب أشعارا من أفواه جلسائه ليُدخلها في باب التحفظ والتذاكر. وربما خُيِّلَ الى ان أبناء أولئك الشعراء لا يستطيعون أبدا أن يقولوا شعرا جيدا لمكان أعراقهم من أولئك الآباء

Mənası: *Əbu Ubeydə, Əsməi, Yəhya bin Nüceym, Əbu Malik Əmr ibn Kırkırə, ümumiyyətlə, Bağdad ravilərindən kiminlə oturdumsa, onun arxasınca nəsibdə söylədiyi şeiri toplayan (qeydə alan) bir şəxs gördüm.*

Qrammatiklərin (şeyrdən) əsas məqsəd və məramının irabla (fleksiya ilə), şeir ravilərinin şeyrdəki məramının izaha ehtiyac duyan bir çətin mənə, yaxud sözlə, xəbər ravilərinin məqsədinin isə şahid və misallara maik şeirlə əlaqədar olduğunu gördüm... Əbu Əmr əş-Şeybaninin şeirləri qorumaq məqsədilə məclis iştirakçılarının dilindən çıxan şeirləri yazdığını gördüm. Bəlkə də, elə zənn olunub ki, həmin şairlərin övladları öz əcdadlarından uzaq düşdüləri üçün bir də heç vaxt gözəl şeir söyləyə bilməz”.

“Xəbər ravisi” ifadəsini, əslində, çoxsaylı elm sahələrinə aid etmək olar. Bura həm mühəddislər, həm müfəssirlər, həm tarixçilər, həm də digər elm sahələrinin nümayəndələri şamil edilə bilər. Heç də təsadüfi deyil ki, Cahiz “elmin təməli şahid və misallardan ibarətdir” deyir [14, s.271]. Çünki hər bir elm sahəsində şahid və misallardan, başqa sözlə desək, sübut və dəlillərdən istifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “misal”la “şahid” anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Misallar şahidlərlə müqayisədə daha ümumi mənə kəsb edir. Belə ki, şahidlərdən yalnız qaydanın düzgünlüyünün isbatı üçün istifadə olunduğu halda, misallardan qaydanın izah edilməsi və başa düşülməsi zamanı istifadə edilir. Başqa sözlə desək, misallar xalis ərəb kəlamından olmaya da bilər. Ancaq poetik anlama malik, qrammatik mühakimələrdə istifadə olunan şahidlər mütləq xalis ərəb kəlamından olmalıdır. Bu mənada hər bir şahid misal ola bilər, lakin hər bir misal şahid qismində çıxış edə bilməz [33, s.1447]. Misal, yaxud təmsillər mənənin izahı ilə əlaqədar olduğu üçün onlardan əsasən bəlağət elmlərində, yəni məni, bəyan və bədi [1, s.114; 2, s.85] elmlərində istifadə olunur. Bu elm sahələrində müvəlləd şairlərin (xalis ərəb olmayan, son, yeni dövr şairlərin) yaradıcılığına müraciət etmək olar. Qrammatika elmlərində isə (morfologiya, sintaksis və s.) bu şairlərin yaradıcılığına müraciət etmək qadağandır.

Orta əsr mənbələrində “istişad” (sübut gətirmək, əsaslandırmaq) anlayışı ilə yanaşı çəkilən başqa bir ifadəyə də tez-tez rast gəlirik. Bu ifadə “istişad” sözü ilə, demək olar ki, eyni mənəni ifadə edən “ihticac” [3, s.297] sözüdür. “İhticac” kəlməsi “hüccət” sözündən olub “bürhan – dəlil, sübut” gətirmək deməkdir [6, s.53-54]. “İhticac” sözünün “istişad”la yanaşı çəkilməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki onların hər ikisi qaydanın isbatı üçün xalis ərəb kəlamına əsaslanmaq zərurətini nəzərdə tutur. Doktor Məhəmməd Eyd yazır (qrammatik mühakimələrdə) ki, “ihticac” şeir və nəsr nümunələri vasitəsilə sübutlara əsaslanmaq deməkdir. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, “ihticac” anlayışının mənalrı arasında hüccət – dəlil vasitəsilə qələbə çalmaq mənası da mövcuddur. Bu o deməkdir ki, “ihticac” anlayışından daha çox elmi polemikalarda istifadə edilirdi [34, s.86].

“İstişad”la “ihticac” anlayışlarının eyni mənəyə malik omasını bəzi mənbələrdə “şahid” ifadəsi əvəzinə “hüccət” sözünün işlənməsi də bir daha sübut edir [28, s.87].

Qeyd etmək lazımdır ki, “şahid” anlayışının ortaya çıxması, bir termin kimi formalaşması İlkin İslam dövrü ilə əlaqədardır. Çünki şahidlərdən istifadə edərək Qurani-Kərimin “ğərib” – anlaşılmaz sözlərini izah edən ilk şəxs Abdulla İbn Abbas

(619-680) olmuşdur. Lakin orta əsr mənbələri üzərində apardığımız araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, “şahid” sözü bir termin kimi tam mənası ilə hicrətin ikinci əsrindən etibarən, yəni səkkizinci əsrdə yaranmışdır. Çünki şahidlərin tarixə düşdüyü əsas qrammatik, ədəbi və leksikoqrafik kitablar məhz bu dövrdən etibarən qələmə alınmağa başlamışdır. Sibaveyhi (760-796) şahidlərlə zəngin “Əl-Kitab”ı, Xəlil (718-791) təqribən yeddi min beyt şahidi əhatə edən “Kitab əl-eyn” əsərini məhz bu dövrdə qələmə almışdır. İbn Abbasın şeir şahidlərindən istifadə etməsi faktı da VIII və sonrakı əsrlərdə qələmə alınmış kitablar vasitəsilə məlum olmuşdur. Bu barədə ətraflı məlumat Nafe bin əl-Əzraqın İbn Abbasa verdiyi suallar əsasında qələmə alınmış kitabda rast gəlirik. Burada Nafenin Qurani-Kərimin ayələrinin izahı ilə əlaqədar verdiyi suallara İbn Abbas birbaşa ərəb şeirindən gətirdiyi sitatlar – şahidlərlə cavab verir. Nafe hər bir məsələ ilə əlaqədar “məna uca və qüdrətli Allahın qövlü (sözü) ilə əlaqədar”, məsələn, *وَأُحَاسُّ فَلَا تَنْتَصِرَانِ* (Ər-Rəhman-35) xəbər ver, ayəni məna izah et, burada *nuhas* nə deməkdir deyə soruşur. İbn Abbas cavab verir: “*nuhas*” – *tüstüstüz alov* deməkdir. Nafe yenə soruşur: Ərəblər bunu (Qurani-Kərim Məhəmmədə (s.) nazil olmamışdan öncə) bilirdimi? İbn Abbas: Əlbəttə. Eşitməmişən ki, ən-Nabiğə öz şeirində deyir:

يُضِيئُ كَضَوْءِ سِرَاجِ السَّلَاطِ طِ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ فِيهِ نُحَاسًا

Mənası: *Onun işığı zeytun yağı ilə işləyən çiraq kimidir. Allah onda (bu çirağın işığında) tüstü yaratmayıb.*

Bu şahidi eşidən Nafe dedi: Düz deyirsən [35, s.36-37]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İbn Abbasa ünvanlanan bu suallar müxtəlif kitablardan toplanaraq bir araya gətirilmiş və kitab halına salınmışdır.

“Şahid” anlayışının bir termin kimi formalaşmasında əsas rol qrammatiklərə aiddir. Orta əsrlərdə bütün elmlərin inkişafını təmin edən, bu ümumi inkişaf yükünü öz çiyinlərində daşıyan vasitə ərəb dili olduğu üçün ilkin mərhələdə məhz ədəbiyyat elmlərinin bir parçası olan qrammatikaya aid kitablar daha çox yazılırdı. Ədəbiyyat elmləri arasında ilk inkişaf edən elm sahəsi də ərəb nəhvi olmuşdur. Bu sahəyə həsr edilmiş kitabların hamısında əsas qaynaq, fikrin isbatını, qaydanın düzgünlüyünü əsaslandıran vasitə poetik nümunələrdən, yaxud ərəb şeirinə aid şahidlərdən ibarətdir. Daha sonralar Quran elmlərinin digər sahələrində də tətbiq edilməyə başlanan şahidlər, əslində, orta əsr elminin formalaşmasını, onun inkişafını təmin edən əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Elə buna görə də şahidlərin tədqiqi məsələsi bütün mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş və bu barədə bir çox əsərlər qələmə alınmışdır [16; 17; 20; 21; 25; 31].

Şahidlərin elmin inkişafındakı əhəmiyyətini başa düşən orta əsr filoloqları onların qorunmasına, düzgün şəkildə rəvayət edilməsinə mühafizəkarcasına yanaşmış, hər bir şairin şeirindən şahid qismində istifadə edilməsinin yolverilməz olduğunu bildirmişlər. Belə ki, orta əsr mənbələrinin əksəriyyətində şairlər dörd müxtəlif təbəqəyə aid edilir [4, s.72; 22, s.489]:

- 1) Cahiliyyə dövrü şairləri. Birinci təbəqəyə mənsub Cahiliyyə dövrü şairləri İslamın bir din olaraq Allah tərəfindən insanlar üçün bəyənilib seçilməsi dövrünü görməyən, məsələn, İmrul-Qeys (501-540), Əntərə (525-608), həmçinin görsə də, onu qəbul etməyən, məsələn, Ə'sa Qeys (570-629) və b. şairlərə deyilir.
- 2) Muxədrəmun şairləri<sup>1</sup>. Həm Cahiliyyə, həm də İslam dövrünü yaşayan şairlərə deyilir. Məsələn, Ləbid ibn Rəbiə (560-661), Həssan ibn Sabit (ö. 674), Kə'b ibn Züheyr (ö. 646).
- 3) İslam dövrü şairləri. Bu təbəqənin şairləri əl-Mutəqəddimun (əvvəldə olanlar, birinci sırada gedənlər) da adlanır. Şairlərin üçüncü təbəqəsinə əsasən Əməvilər dövrü şairləri aid edilir. Məsələn, Fərzədaq (641-732), Cərir (653-728), Əxtəl (640-710) və s.
- 4) Muvəllədun, yaxud Muhdəsun – yeni dövr şairləri. Abbasilər dövründən başlayaraq bugününümüzədək olan şairlər bu təbəqəyə aiddir. Əksər mənbələrdə bu təbəqənin Bəşşar ibn Burdla (714-784) başladığı qeyd olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, I və II təbəqəyə aid olan şairlərin şeirindən ədəbiyyat elmlərinin hamısında şahid kimi istifadə olunur. III təbəqəyə mənsub şairlərin şeirindən də şahid kimi istifadə edilməsi düzgün hesab edilsə də, bu şairlərin həmmüasiri olan Əbu Əmr bin əl-Əla<sup>2</sup>, Abdullah bin Əbi İshaq [27, s.104-108], əl-Həsən əl-Bəsri [39] kimi zamanənin dahi qrammatik və ədibləri Fərzədaq və əl-Kumeytin<sup>3</sup> ləhn sahibi olduqlarını, başqa sözlə desək, onların muvəlləd – şeirinə etimad göstərilməyən şairlərdən olduqlarını hesab edirdilər. Yuxarıda adları sadalanan şəxslərin İslam dövrü (III təbəqə) şairlərinin şeirlərindən şahid kimi istifadə etməməsi onların bu şairlərlə eyni dövrdə yaşaması, bu şairləri yeni dövr şairi sayması ilə əlaqədardır. Çünki hər bir şair özündənəvvəlki dövr şairləri ilə müqayisədə yeni dövr şairi hesab olunur. İbn Rəşiq yazır: Əbu Əmr deyirmiş ki, bu muvəlləd şeiri (III təbəqə) o qədər gözəl oldu ki, övladlarımıza bu şeiri rəvayət etməyi – söyləyib-əzbərləməyi tapşırdım. Əbu Əmr “bu şeiri” dedikdə Cərir və Fərzədaqın (başqa sözlə desək, Əməvilər dövrü şeirini nəzərdə tutur) və onu Cahiliyyə və Muxədrəmun şeiri ilə müqayisədə yeni dövr şairi hesab edirdi. Elə buna

<sup>1</sup> “Muxədrəmə” *qulağıkəsik dəvə* deməkdir. Cahiliyyə dövrünün adətlərindən biri də dəvənin qulağını kəsərək onu sallaq şəkildə saxlamaq idi. Rəvayətə görə, İslam dini nazil edildikdən sonra Məhəmməd (s.) peyğəmbər müsəlmanlara öz dəvələrinin qulaqlarının Cahiliyyə dövründə kəsildiyi yerdən deyil, bir qədər fərqli yerdən kəsmələrini əmr edir. Beləliklə də Xadrəmətul-cahiliyyə və Xadrəmətul-islam (Cahiliyyə və İslam qulaq kəsimi qaydası) anlayışları ortaya çıxır. İbn Mənzur yazır ki, Cahiliyyə dövrü ilə müqayisədə İslam dövründə dəvənin qulağının kəsilməsi daha aydın sezilirdi. Bu sözün bir mənası da bu iki kəsim dövrünü görən şəxs deməkdir. Bax: [7, s.125].

<sup>2</sup> Zamanəsinin əvəzolunmaz zəka sahibi, dahi qrammatiki, qari və ədibidir. Bəsre məktəbinin imamı sayılan Əbu Əmr bin əl-Əla haqqında əl-Əsməi deyir ki, ondan min məsələ haqqında soruşdum, o isə mənə min hüccətlə – sübutla cavab verdi. Qeyd etdiyi şeirlərinin sayı o qədər çox idi ki, qalaq-qalaq yazılmış beytlər tavana çatırdı. Bu çoxluqdan bezən ədib bir gün onların hamısını yandırır. Heç vaxt İslam dövrü şairlərinə müraciət etməmiş, onlardan şahid kimi istifadə etməmişdir. Vəfatı 159/776. Bax: [26, 131-139]

<sup>3</sup> Kufə şairlərindəndir. Tam adı əl-Kumeyt bin Zeyd əl-Əxnəs əl-Əsədidir. Vəfatı 126/744



görə də yalnız I və II təbəqəyə mənsub olan şairlərə istinad edirdi. Əl-Əsməi qeyd edir ki, səkkiz il onunla oturdum (ondan dərs aldım), İslam dövrü şairlərinin şeirindən bir beytə əsaslandığını görmədim [4, s.57].

Lakin İbn Quteybə şeir, elm və bəlağətin hər hansı bir zamana və millətə aid olmadığını, insanlar arasında müştərək olduğunu, hər bir qədim – əvvəlki şairin öz dövrü üçün hədis – yeni olduğunu yazır [4, s.57]. Buradan anlaşılır ki, o, III təbəqə şairlərini mötəbər şairlər hesab edir. Əl-Bağdadi yazır ki, bütün şeir mütəxəssislərinin fikrincə, Cərir, Fərzədaq və əl-Əxtəl digər İslam dövrü (III təbəqə) şairlərindən üstündür [32, s.80]. Sələbin (816-904) müəllimlərindən olan kufəli Əbu Abdulla İbn əl-Ə`rəbidən (767-845) rəvayət olunur ki, dedi: “Bu muvəlləd şairlərin – Əbu Nuvas (756-814) və bu kimi şairlərin şeiri – reyhana bənzəyir. Onu bir gün iyləyib quruduqda kənara atırlar. Qədim şairlərin şeiri isə (burada I və II təbəqə nəzərdə tutulur) müşk və ənbərə bənzəyir. Onu tərپətdikcə iyi bir qədər də artar” [12, s.286].

IV təbəqəyə gəldikdə isə, bu şairlərin şeirindən şahid kimi istifadə etmək, ən düzgün versiyaya görə, ümumiyyətlə qadağandır. Başqa bir fikrə əsasən isə, IV təbəqə nümayəndələri arasında mötəbər sayılan şairlərə istinad etmək olar. Bu fikri dəstəkləyənlər arasında Zəməxşəri, Şeyx Rəzi əl-Astarabadi kimi məşhurlar da var. Onların hər ikisi muvəlləd şeirinə istinad etmişdir. Zəməxşəri “Bəqərə” surəsinin iyirminci ayəsini izah edərkən Əbu Təmmam künyəsi ilə məşhurlaşmış Həbib ibn Ausun (805-845) şeirindən şahid gətirərək yazır: O (Əbu Təmmam), yeni şairlərdən olduğu üçün qrammatika elmlərində şeirinə etimad göstərilməz – şahid kimi istifadə edilməz. Lakin o, ərəb alimlərindəndir. Onun dediyini rəvayət etdiyi (etimad göstərilən şeir) kimi qəbul et [18, s.55].

Qeyd etmək lazımdır ki, IV təbəqəyə aid şairlərin yaradıcılığından şahid qismində istifadə edənlər tapılsa da, qəbul edilmiş ümumi fikrə əsasən, qrammatik mühakimələrdə muvəlləd şeirinə istinad düzgün sayılmır. Suyuti də özünün “Əl-İqtirah” əsərinin “İcma” (alimlərin ümumi fikri) bölməsində nəql – rəvayət haqqında danışarkən muvəlləd kəlamının burada istisna edildiyini bildirir [24, s.70]. Beləliklə, aydın olur ki, IV təbəqə şairlərinin yaradıcılığı qrammatik mühakimələrdə deyil, əsasən bəlağət elmlərində istifadə olunur [36, s.40]. Bu fikri Suyuti özünün “Əl-Muzhir” əsərində İbn Cinniyə istinadən qeyd edir [23, s.59].

### **Şahidin növləri**

“Şahid” sözünün məna və mahiyyətini izah etdikdən sonra onun növləri haqqında danışmağı da zəruri hesab edirik. Şahidin aşağıdakı növləri var:

1. Leksikoqrafik şahidlər;
2. Qrammatik şahidlər;
  - a) Fonetik şahidlər;
  - b) Morfoloji şahidlər;
  - c) Sintaktik şahidlər.

3. Ədəbi şahidlər;
4. Bəlağətlə əlaqədar şahidlər. Üç forması var:
  - a) Məani şahidləri;
  - b) Bəyan şahidləri;
  - c) Bədi şahidləri.
5. Müsəlman hüququna aid şahidlər;
6. Tarixi şahidlər;
7. Əruzla bağlı şahidlər;
8. Müştərək şahidlər.

Leksikoqrafik şahidlər hər hansı bir gərib – anlaşılmaz sözün ərəb dilində, yaxud ərəb ləhcələrindən birində işləndiyini sübut edən, həmçinin sözün işləndiyi yerə görə mənasının dəqiqləşdirilməsini təmin edən şahidlərə deyilir. Məsələn, İbn Mənzur lə'anə kökünün mənasını izah edərkən bu sözün mənasının *uzaqlaşdırmaq* və *qovmaq* olduğunu bildirərək [5, s.292] fikrini əsaslandırmaq üçün Şəmmax bin Dərar əl-Ğətfaninin (ölüb 645) bir beytinə istinad edir:

دَعَرْتُ بِهِ الْقَطَا وَتَقَيْتُ عَنْهُ مَكَانَ الذَّنْبِ كَالرَّجُلِ الْلُعِينِ

Kəkliyi hürküdüb, canavarı qovulmuş insan kimi (sudan) uzaqlaşdırdım [29, 321-322].

Qrammatik şahidlər hər hansı bir qrammatik qaydanı sübut edən beytlərə deyilir. Məsələn, İbn Mənzur Bəşir bin Əbdürrəhman bin Kə'b bin Malik əl-Ənsariyə istinadən yazır ki, o dedi [11, s.199]:

كَفَى بِنَا فَضْلًا، عَلَى مَنْ غَيَّرْنَا حُبَّ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ إِيَّانَا

Mənası: *Məhəmməd peyğəmbərin bizi sevməsi (bizdən olması) bizim başqalarından üstünlüyümüzü sübut etmək üçün kifayətdir.*

İbn Mənzur bu beytin əruzundakı غَيَّرْنَا sözünü həm yiyəlik, həm də adlıq halda oxumağın mümkünlüyünü qeyd edir. Yiyəlikdə oxuyarkən onu qeyri-müəyyənlikdə olan ismin təyini (على قوم غيرنا), adlıqda oxuyarkən isə atılmış mübtədanın xəbəri (على (من هو غيرنا) hesab etmək lazımdır.

Fonetik şahidlərlə əlaqədar Qurani-kərimdən çoxsaylı misallar gətirmək mümkün olsa da, tədqiqatın gedişatında əsasən şeir şahidlərinə əsaslandığımız üçün burada İbn Mənzurun müəllifini qeyd etmədiyi bir beytə müraciət etmək istədik:

كَأَنَّ مِنْ آخِرِهَا إِلْقَادًا مَخْرَمَ فَخْزٍ فَارَعَ الْمَخَارِمَ

Mənası: *Sanki dəvənin sonundan əvvəlinədək olan bel hissəsi bud sümüyünün dəşiyinə bənzəyir, yaxud dağ yolları kimi boşdur.*

Şair burada dəvənin arıq olmasına, yaxud, ola bilər ki, dəvənin yəhəri üzərindəki gözəlin incəliyinə işarə edir.

Burada “ilqadimi” sözündə fonetik hadisələrdən olan səsdüşümü – eliziya hadisəsi müşahidə olunur. Çünki bu söz, əslində, “ilə əl-qadimi”dir və buradakı ləm hərflərindən biri həzf olunub, yəni düşüb [10, s.68].



Morfoloji şahidlərə misal olaraq İbn Mənzurun Əbu Zeydə istinadən qeyd etdiyi beyti göstərmək olar:

دَعَوْتُ اللَّهَ حَتَّى خَفْتُ أَنْ لَا يَكُونَ اللَّهُ يَسْمَعُ مَا أَقُولُ

Mənası: *Allaha o qədər dua etdim ki, Onun dualarımı qəbul etmədiyindən qorxdum* [8, s.364].

Burada “eşitmək” feili “qəbul etmək” mənasını ifadə edir.

Ədəbiyyatla bağlı şahidlərə gəlincə isə, burada, qrammatikada olduğu kimi, qaydanın isbatı ilə deyil, mənanın izahı ilə əlaqədar beytlər nəzərdə tutulur və şahid anlayışı burada daha çox misal xarakteri daşıyır. Məsələn, “Fussilət” surəsinin 22-ci ayəsində insanın bədən üzvlərinin onun əleyhinə şahidlik edəcəyi ilə əlaqədar məlumata rast gəlirik. Bu fikir ərəb şeirinin incilərindən sayılan aşağıdakı beytlərdə də öz əksini tapmışdır [45].

العمرُ ينقصُ والذنوبُ تزيدُ ويُقالُ عشراتُ الفتي فيعودُ  
هل يستطيعُ جحودُ ذنبٍ واحدٍ رجلٌ جوارحُه عليه شهودُ  
والمرءُ يُسألُ عن سنيه فيشتهي تقليلها وعن المماتِ يحيدُ

Mənası: *Ömür azalır, günahlar isə çoxalır. Deyirlər ki, insanın səhvləri qayıdacaq. Bədən üzvləri (əməllərinə) şahidlik edən şəxs bir günahını inkar edə bilərmi? İnsandan onun yaşının neçə olmasını soruşduqda ölümdən qaçmaq məqsədilə onu azaltmağa çalışır.*

Əslində, bütün digər elm sahələrində istifadə olunan şeir şahidlərini həm də ədəbi şahid adlandırmaq olar. Çünki onların hamısı birinci növbədə poeziya nümunəsi olaraq yaranıb formalaşmış, daha sonra şahid qismində, yəni bu və ya digər məsələni təsdiqləyən sübut, yaxud misal kimi istifadə edilmişdir.

Bəlağət şahidlərinin əsas vəzifəsi məna ilə əlaqədar olub gözəl tərkibin (söz düzümünün) bədii və semantik tərəflərini izah və kəşf etməkdən ibarətdir [30, s.24].

Məani elmi ifadə edilən fikrin şəraitə, hal və mövcud vəziyyətə uyğunluq keyfiyyətini öyrənən qaydalardan ibarətdir [19, s.46]. Predmeti ərəb kəlamı, obyekt isə sözün əsl mənası yox, nəzərdə tutulan, təsəvvür edilən ikinci mənələrdən ibarətdir. Banisi Əbdülqahir Cürcanidir (ö. 1078). Məani elmi ilə əlaqədar şahidlərə misal olaraq öz xəməriyyatı (şərabın vəsfi) ilə məşhurlaşan Əbu Nuvasın (756-814) aşağıdakı beytinə nəzər salaq [40]:

يَزِيدُكَ وَجْهُهُ حُسْنًا إِذَا مَا زِدْتَهُ نَظْرًا

Mənası: *Onun üzünə çox baxdıqca sənin gözəlliyini bir qədər də artırır.*

Beyt əqli məcaza aid çəkilən şahidlərdəndir. Çünki burada subyekt olan vəch (üz) sözü gözəllik artırmaq imkanı olmadığı üçün, əslində, həqiqi subyekt deyil. Həqiqi subyekt nəzərdə tutulan Allahdır. Beytdə “əl-Bəqərə” surəsinin 115-ci ayəsinə də bir işarə vardır. İnsan hər yerdə Allahın Simasını, yəni Onun qüdrət əlamətlərini müşahidə edə bildikdə Allahı daha dərinləndirən dərk edir, Ona mütiliyi artır, kamilləşir və nəticə etibarilə bir insan olaraq daha da gözəlləşir.

Bəyanla əlaqədar şahidlərə gəlinəcə isə, qeyd etmək lazımdır ki, “bəyan” sözünün mənası *açıqlamaq* və *izah etmək* (kəşf və izah) deməkdir. Bəyan elmi isə bir semantik mənanın müxtəlif yollarla ifadə edilməsini öyrənən (aşkara çıxaran) qayda-qanunlara deyilir. Bu elmin banisi “Məcəzul-Quran” əsərinin müəllifi Əbu Ubeydədir (ö. 824). Qısa şəkildə desək, bəyan elmi təşbeh, məcaz və kinayədən ibarət olub [19, s.216-218] onların müxtəlif formalarını öyrənən elm sahəsidir. Təşbehə aid olan bütün misallar bəyan elmi ilə əlaqədar olan şahidlərə misal göstərilə bilər. “Təşbeh” sözünü İbn Mənzur bir kəlmə ilə, ’əl-təmsil – *bənzətmə*, *misal çəkmə* mənasında izah edir [9, s.23]. Məsələn, Ləbid<sup>1</sup> aşağıdakı beytdə dəvənin ayaqlarını qəsrə, qəsrin sütunlarına bənzədir:

كَعُفْرِ الْهَاجِرِيِّ، إِذَا ابْتَنَاهُ، بِأَشْبَاهِ حُذَيْنَ عَلَى مِثَالِ

*O, bir-birini izləyərək ardıcıl şəkildə düzülmüş kərpiclərlə tikilmiş ’əl-haciri qəsrinə bənzəyir.*

’Əl-hāciriyyu dedikdə, çox güman ki, burada qəhtani qəbilələrindən olan Bəni-Hacir qəbiləsinə mənsub şəxs nəzərdə tutulur. Bu sözün başqa bir mənası isə “əla, yaxud gözəl” deməkdir. Yəni beytdə dəvənin ayaqları gözəl saraya bənzədilir. Burada başqa bir versiyaya görə, ümumiyyətlə, dəvənin özü nəzərdə tutulur [9, s.24].

Bədi elminə aid şahidlərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bədi elmi sözün (kəlamın) gözəlliyini artıran, ona yeni bir tərəvət bəxş edən məziyyətləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri öyrənən elm sahəsidir. Bədi elminin banisi Abdulla İbn Mu’təzz sayılır (861-908) [19, 298]. Bu səciyyəvi xüsusiyyətlər (المحسنات المعنوية واللفظية) mənəvi (məna ilə əlaqədar) və ləfzi (sözlə əlaqədar) olaraq iki yerə bölünür. Ləfzi-mühəssinat, mənəvidən fərqli olaraq, sözlər dəyişdikdə dəyişən, yaxud pozulan linqvistik gözəlləşdirici vasitələrə deyilir. Mənəvi mühəssinata misal olaraq Əbul-Ətahiyyənin (748-828) aşağıdakı beytini göstərmək olar [41]:

وَكَيْفَ تُرِيدُ أَنْ تُدْعَى حَكِيمًا وَأَنْتَ لِكُلِّ مَا تُهْوَى رَكُوبُ

Mənası: *Hikmət sahibi, müdrik şəxs kimi tanınmağını, qəbul edilməyini necə istəyirsən, bir halda ki özün ehtirasının ardınca qaçırsan.*

Beytdə bədinin iki növü, sual və müqayisə öz əksini tapmışdır. Burada şair “necə müdriklik iddiasındasan ki, özün sevdiyin hər kəsə meyil edirsən” deməklə, əslində, sən də eyibsiz olmadığına işarə edir.

Ləfzi-mühəssinata aid şahid beyt kimi Əbul-Fəth ’əl-Bustiyə (946-1010) aid olduğu deyilən [44] aşağıdakı şeiri göstərmək olar:

إِذَا مَلِكٌ لَمْ يَكُنْ ذَا هَبَةٍ قَدَعُهُ فِدْوَلَتُهُ ذَاهِبَةً

Mənası: *Kral hədiyyə verən deyilsə, onda işin olmasın, onun dövləti (tez) çökər.*

<sup>1</sup> Əbu Əqil Ləbid bin Rəbiə bin Malik ’əl-Amiri (ölüb 661) Cahiliyyə dövrünün ən görkəmli şairlərindən, müəlləqə sahiblərindəndir. İslamı qəbul etdiyi üçün onu səhabədən də hesab edirlər. Kufədə məskunlaşaraq ahıl yaşlarına qədər ömür sürən şairin özündən sonra çoxlu şeirləri qalsa da, onun İslama dair yalnız bir beyt şeir söylədiyi qeyd olunur [39].

Burada cinas sözlər olan iki “zahibə” sözündən birincisi (za+hibə – *hədiyyə sahibi*) iki sözün tərkibindən, ikincisi isə “zəhəbə” – *getmək* feilinin feili sifətindən ibarətdir. “Zahibə” sözü dəyişdirilərsə, beytin bədi ilə bağlı gözəlliyi də pozular.

Müsəlman hüququ – fiqh və tarixlə bağlı şahidlər mövzusunda bir qədər uzaqlaşdığı üçün onların üzərində ətraflı şəkildə dayanmağı məqsəduyğun hesab etmirik. Fiqhlə bağlı şahidlər də bu elmin əsasını təşkil edən Quranın və hədislərin izahı zamanı istifadə olunan şeir nümunələrinə deyilir.

Tarixi şahidlər isə bu və ya digər tarixi hadisələri özündə əks etdirən poeziya parçalarıdır. Əgər tarixi hadisə şeirlərdə xatırlanırsa, bu onun düzgünlüyünü təsdiq edən amillərdən hesab olunur.

Əruzla bağlı şahidlərə, yəni şeir nümunələrinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, burada Xəlilin (718-791), yaxud onun yolunu davam etdirən başqa əruzşünasların bu və ya digər bəhrlərin təqti edilməsi üçün çəkdiyi misalları göstərmək olar. Lakin burada əruzla bağlı bir hadisə əsasında formalaşmış bir beyti misal çəkmək istədik. Xəlilin müasiri olan əl-Əsməi (740-828) əruzunu öyrənmək üçün Xəlilin yanına gəlir. Bir müddət sonra Xəlil onun bu elmi öyrənə bilmədiyini görüb aşağıdakı beyti ondan təqti etməsini xahiş edir:

إذا لم تستطع شيئا فدعه فجاوزه الى ما تستطيع

Mənası: *Bir işi bacarmadıqda ondan əl çək və bacardığın işlə məşğul ol.*

Əl-Əsməi bu beytdən sonra gedir və bir də qayıtmır. Xəlil məsələni anladığı üçün onun zəkasına heyran qalır [15, s.3].

Müştərək şeir şahidləri bir neçə elm sahəsinə tətbiqi mümkün olan şeir nümunəsinə deyilir [17, s.21]. Buna misal olaraq kim tərəfindən deyilməsi məlum olmayan aşağıdakı beyti göstərmək olar:

بنونا بنو أبائنا، و بناتنا بنوهنَّ أبناء الرجال الأبعاد

Mənası: *Oğullarımızın oğlu bizim oğlumuzdur (oğlumuzun övladı bizim övladımızdır), qızlarımızın oğulları isə uzaq (başqa) kişilərin övladıdır.*

Bu beyt qrammatiklər tərəfindən xəbərin (bənuna) mübtədadan (bənu əbnaina) əvvələ keçməsinin mümkünlüyü ilə əlaqədar şahid kimi istifadə olunur. Bəlağət elminin nümayəndələri bu beyti təşbehlə, müsəlman hüququnun nümayəndələri isə irs məsələlərində ataya mənsubluqla bağlı misal çəkir.

**Nəticə.** Qeyd etmək lazımdır ki, şahidlər orta əsr elminin inkişafında ədəbi mühitin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, xüsusi əhəmiyyət və elmi siqlətə malik olmuşdur. İfadə edilən fikrin isbatı üçün nəzm və nəsr nümunələrinə müraciət etmək, iqtibas və sitatlara əsaslanmaq heç də yalnız Şərq poeziyasına xas olan bir adət deyil. Qərbin dahiləri, yunan filosoflarının danışarkən çoxsaylı sitatlar gətirdiyi, şeirlər söylədiyi, həmçinin misallar çəkdiyi qədim zamanlardan bəri elmə məlumdur. Hətta Avropanın aparıcı dövlətlərində poetik nümunələri – iqtibas və misalları bir araya gətirən nəşrlər də mövcuddur. Buna misal olaraq “Oksfordun şahid və iqtibaslar lüğəti”ni göstərmək olar. Lüğət iki yüz min nümunə arasından seçilmiş

iyirmi mindən artıq ən məşhur iqtibasları əhatə edir. Bu şahidlər roman, pyes, şeir, esse, nitq, film, radio və televiziya verilişləri, mahnı, reklam elanları, həmçinin kitab adlarından əxz edilmişdir. Lüğətdə şeir şahidləri mənsub olduqları ilk mənbə əsasında təqdim olunur. Belə ki, aid olduqları orijinal dildə təqdim olunan iqtibasların lüğətdə ingilis dilinə tərcümələri də öz əksini tapmışdır. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də budur ki, lüğətdə iqtibas və sitatların hər birinin mənbəyi göstərilir [43]. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, şahidlər – fikrin əsaslandırılması üçün müraciət olunan poeziya nümunələri, hikmətli sözlər və iqtibaslar bütün bəşəriyyət üçün xüsusi önəm kəsb etməkdədir.

### İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 2010, 400 s.
2. Mahirə Quliyeva. Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999, 320 s.
3. Aida Gasimova. Marginal Discourses on Arabic Poetry: A Case Study of the Baku Manuscript of Tāj al-lughah wa-Şihāh al-arabiyyah by Abū Naşr Ismāīl ibn Ḥammād al-Fārābī al-Jawharī. Journal of Arabic Literature 45 (2014) 283-315.
4. ابن رشيق القيرواني، العمدة في صناعة الشعر ونقده، مطبعة السعادة بمصر، الطبعة الاولى-1907، في الجزئين، الجزء الاول 228 ص.
5. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الثاني عشر، 381 ص.
6. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الثالث 433 ص.
7. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري، دار الاحياء والتراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت-1988، المجلد الرابع، 462 ص.
8. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد السادس، 459 ص.
9. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد السابع 457 ص، مادة شهد.
10. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الحادي عشر 378 ص.
11. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري، دار إحياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت – 1988، المجلد الثالث عشر، 237 ص.
12. ابو عبد الله محمد بن عمران بن موسى المرزباني، الموشح في مأخذ العلماء على الشعراء، تحقيق محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، الطبعة الاولى، بيروت – 1995، 504 ص.
13. ابو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ، البيان والتبيين، تحقيق عبد السلام محمد هارون، الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة، الجزء الرابع 339 ص، الطبعة السابعة – 1998.

14. ابو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ، البيان والتبيين، تحقيق عبد السلام محمد هارون، الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة، الجزء الاول 412 ص، الطبعة السابعة – 1998.
15. الخطيب التبريزي، كتاب الكافي في العروض و القوافي، تحقيق الحساني حسن عبد الله، مكتبة الخانجي بالقاهرة، الطبعة الثالثة -1994، 252 ص.
16. الدكتور حنا جميل حداد، معجم شواهد النحو الشعرية، دار العلوم للطباعة والنشر، الرياض – 1984، الطبعة الاولى 877 ص.
17. الدكتور علي القاسي، معجم الاستشهادات، مكتبة لبنان ناشرون، الطبعة الاولى، لبنان-2001، 684 ص.
18. الزمخشري، تفسير الكشاف، دار المعرفة، الطبعة الثالثة، بيروت-2009، 1236 ص.
19. السيد احمد هاشمي، جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبدیع، ضبط وتدقيق وتوثيق يوسف الصميلي، المكتبة العصرية، بيروت-1999، 408 ص.
20. السيد محمود شكري الألوسي، إتحاف الامجاد في ما يصح به الاستشهاد، تحقيق عدنان عبد الرحمن، مطبعة الارشاد، بغداد -1982، 126 ص.
21. السيوطي، شرح شواهد المغني، لجنة التراث العربي، تحقيق أحمد ظافر كوجان، لجنة التراث العربي، دون تاريخ، 1157 ص.
22. السيوطي، المزهري في علوم اللغة وانواعها، دار التراث بمصر، الطبعة الثالثة، دون تاريخ، الجزء الثاني 663 ص.
23. السيوطي، المزهري في علوم اللغة وانواعها، دار التراث بمصر، الطبعة الثالثة، دون تاريخ، الجزء الاول 651 ص.
24. السيوطي، الاقتراح في اصول النحو، علق عليه عبد الحكيم عطية، دار البيروتية، الطبعة الثالثة – 2006، 176 ص.
25. الشيخ محمد علي طه الدرة، فتح القريب المجيب اعراب شواهد مغني اللبيب، مطبعة الاندلس ، في اربعة اجزاء دون تاريخ، الجزء الاول 321 ص، الجزء الثاني 356 ص، الجزء الثالث 366 ص، الجزء الرابع 531 ص.
26. القفطي، انباه الرواة على انباه النحاة، تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم، دار الفكر العربي، القاهرة - 1986، الطبعة الاولى، الجزء الرابع 424 ص.
27. القفطي، انباه الرواة على انباه النحاة، تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم، دار الفكر العربي، القاهرة - 1986، الطبعة الاولى، الجزء الثاني 415 ص.
28. خالد عبد الكريم جمعة، شواهد الشعر في كتاب سيبويه، الدار الشرقية، الطبعة الثانية، مصر-1989، 551 ص.
29. ديوان الشماخ بن ضرار الذبياني، حققه وشرحه صلاح الدين الهادي، دار المعارف بمصر-1968، 496 ص.
30. سامي بن صالح يحيى الغامدي، شواهد البلاغيين والنقاد من شعر أبي تمام في علم البيان حتى نهاية القرن الخامس، السعودية، جامعة ام القرى-1435، 443 ص.
31. عبد الرحمن بن معاضة الشهري، الشاهد الشعري في تفسير القرآن الكريم، مكتبة دار المنهاج للنشر والتوزيع، الرياض-1429، 966 ص.
32. عبد القادر بن عمر البغدادي، خزنة الادب ولب لباب لسان العرب، المطبعة السلفية و مكتبتها، القاهرة-1347، الجزء الاول 434 ص.
33. محمد علي التهانوي، موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، تقديم واشراف ومراجعة د. رفيق العجم، تحقيق علي دحرج، مكتبة لبنان – ناشرون، الطبعة الاولى – 1996، 2134 ص.

34. محمد عيد. الاستشهاد والاحتجاج باللغة. عالم الكتب، القاهرة-1988، 279 ص.
35. مسائل نافع بن الأزرق، تحقيق محمد أحمد الدالي، الجفان والجابي للطباعة والنشر، الطبعة الأولى، 1993، 255 ص.
36. نجاح احمد عبد الكريم الظهار، الشواهد الشعرية في كتاب دلائل الإعجاز للشيخ عبد القاهر الجرجاني، السعودية، جامعة أم القرى-1988، الجزء الاول 430 ص.
37. نجاح احمد عبد الكريم الظهار، الشواهد الشعرية في كتاب دلائل الإعجاز للشيخ عبد القاهر الجرجاني، بحث مقدم لنيل درجة الدكتوراة في البلاغة العربية في جامعة أم القرى بالمملكة العربية السعودية عام 1988، الفصل الثالث عشر 436 ص.
38. [ar.wikipedia.org/wiki/الحسن\\_البصري](http://ar.wikipedia.org/wiki/الحسن_البصري)
39. [https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%84%D8%A8%D9%8A%D8%AF\\_%D8%A8%D9%86\\_%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%B9%D8%A9](https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%84%D8%A8%D9%8A%D8%AF_%D8%A8%D9%86_%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%B9%D8%A9)
40. <http://www.adab.com/modules.php?name=Sh3er&doWhat=shqas&qid=25205&r=&rc=>
41. <http://www.adab.com/modules.php?name=Sh3er&doWhat=shqas&qid=11943>
42. <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%B4%D8%A7%D9%87%D8%AF/>
43. <https://list-english.ru/img/newpdf/dictpdf/5.pdf>
44. <http://shamela.ws/browse.php/book-11200/page-455>
45. [https://vb.tafsir.net/tafsir47716/#.W\\_0V\\_OgzblU](https://vb.tafsir.net/tafsir47716/#.W_0V_OgzblU)

*Heybat Heybatov*

### **The usage of patterns of poetry in the medieval scientific discourses – the shavahid**

#### ***Summary***

The article states the study of patterns of poetry, which were used in the scientific discourses by medieval Arabic philologists. The usage of poetry as an illustrative material and proof was widely spread phenomenon in various fields of science.

The article deals with the rules and meanings of poems and poetry samples, as well as the parameters of proofs using to clarify the meanings and their variety, in other words the research and study of the concept of shavahid.

It should be noted that the main role in the formation of the concept of shavahid as a philological term belongs to the grammarians. Since the Arabic language was an equipped tool for the development of all types of medieval science, books on grammar (nahv and sarf), which were originally part of the philological sciences, were written more frequently. The main source of all books devoted to this area are shavahids of ancient Arabic poetry. Shavahids, which were later applied to other areas of the Koranic sciences, actually become one of the main tools in the formation and development of medieval science.



*Гейбат Гейбатов*

**Использование поэтических образцов в средневековых  
научных суждениях – понятие шавахид**

*Резюме*

Статья посвящается исследованию и изучению параметров, используемых для уточнения законов и правил, а также смысла поэзии и поэтических образцов, играющих главную роль в развитии научной среды средневековья в различных научных сферах, иными словами, исследованию понятия шавахид. Автор в статье определяет параметры поэтических шавахидов, используемых для прояснения грамматических правил их место употребления, масштаб и степень применения концепции шавахид в филологических науках, а также в его классификациях.

Следует отметить, что грамматики сыграли основную роль в формировании понятия шахид как филологического термина. Поскольку арабский язык был основным средством для развития всех видов науки средневековья, книги по грамматике (нахв и сарф), которые первоначально были частью филологических наук (елм ал-адаб), составлялись чаще. Основным фактическим и иллюстративным материалом всех книг посвященных этой области являются поэтические примеры, то есть шавахид арабской поэзии. Шавахид, которые позже начали применяться в других областях, в том числе в коранических науках, фактически стали одним из главных инструментов формирования и развития средневековой науки.